

## ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների թեկնածու*

## ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԻԵՌ ՔԵՅԵԱՌԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Պիեռ Քիյետոը (1864-1912 թթ.), մինչ իր վաղաժամ մահը լինելով «Պրո Արմենիա» երկ-շաբաթաթերթի անփոփոխ գլխավոր խմբագիրը, Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին իր տեղեկությունները պարբերաբար ստացել է գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանից և ըստ այդմ՝ նրա ուսումնասիրությունների գերակշռող մասը ձեռք է բերում մասնակցությունից մշակակություն:

XIX դարի 90-ական թվականների կեսերին զանազան քաղաքական կողմնորոշում ունեցող եվրոպական մի շարք գործիչներ անկողմնակալորեն լուսաբանել են հայկական զանգվածային կոտորածների ընթացքը, խարազանել Թուրքիայի հայաբնակած քաղաքականությունը, ինչպես մասնաճիւղ տեղությունների՝ հայ ժողովրդի հանդեպ դրսևորած անկարելից վերաբերմունքը: Քիյետոը, սակայն, ի տարբերություն այլոց (Ժ. Կլեմանսո, Ժ. Ժորժես, Դ. Կոշեն և ուրիշներ), իրադարձությունների եվրոպացի եզակի ժամանակակիցներից է, որն այդ ամենից զատ անդրադարձել է մասնաճիւղ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին և փորձել, սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում, հավոր պատշաճի արժեքներ հայ ֆիդայիների ծավալած պայքարի մանրամասները:

«Հայերին հաճախ մեղադրել են արիության բացակայության մեջ, — գրում է նա, — և շատերը զարմանում են, որ երեք հարյուր հազար մարդիկ թույլատրել են իրենց սպանել «ինչպես ոչխարների»՝ առանց դաժնիքների դեմ դիմադրություն կազմակերպելու: Սակայն մոռանում են ասել, որ թե՛ Կոստանդնուպոլսում և թե՛ մահաճգնեքում կատարելապես անզեն հայերը գտնվում են կանոնավոր զորքերի, ոստիկանների և համիդիների կամ գերազանց զենքերով զինված ոչ պաշտոնական, սովորական մարդասպանների դեմ հանդիման... Փոխարենը, ամենուր, որտեղ հայերը զենք ունեն՝ այնպես, ինչպես հելլեն պալիկարներն ու արմատողները և սերբ կամ բուլղար հայդուկները, գիտեն, թե ինչպես պաշտպանվեն»<sup>1</sup>:

Ազատագրական պայքարի օրինաչափությունը Քիյետոը հիմնավորում է օսմանյան ռոմանտիկության պայմաններում օրինականության կատարյալ բացակայությամբ: Նրա համոզմամբ՝ կայսրության տարածքում, ուր գոյություն չունի օրինական ճանապարհով հասարակական կարծիքի դրսևորման որևէ եղանակ, ուր չկան մամուլի ազատություն և մուսուլման «խորհրդակցական ժողով» և որտեղ ամեն ինչ կախված է զառակալի հայեցողությունից, հարկ է, որ հրաշք տեղի ունենա, որպեսզի վերջինս կամովին հրաժարվի անսահմանափակ իշխանությունից: «Հրաշքի բացակայության պարագայում, — գրում է նա, — միակ ազդու միջոցը մնում է ազատամիտ մարդկանց կամքը, որոնք նախապես ան-

<sup>1</sup> P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, Paris, 1902, p. 83.

մնացորդ մվիրաբերել են իրենց կյանքը»<sup>2</sup>:

Իրատեսական այս մոտեցումն իր արտացոլումն է գտել Քիչեատի՝ Հայոց ցեղասպանության մասին դեռևս առաջին՝ 1894 թ. Սասունի կոտորածներին մվիրված հոդվածում, որը լույս է ընծայվել Մորիս Լևելը կեղծանունով<sup>3</sup>: Այստեղ Քիչեատը, հայանցիկ անդրադառնալով արևմտահայության կացությանն Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում, իրավամբ մատնանշում է, որ հայերը դարեր շարունակ «ուժի դեմ ուժով գործելու» ցանկություն չեն դրսևորել, թեև քառորդ դարից ի վեր, մրա կարծիքով, «գիտակցել են տարրական, այդ թվում, կոդուպոտին և կոտորածին դիմակայելու իրավունքներ ունենալու անհրաժեշտությունը»<sup>4</sup>:

1894 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Սասունի տարածաշրջանում հայերի՝ իրենց անողորմաբար կոդուպոտող հարստահարիչների հետ զինված ընդհարումների մեջ մտնելը Քիչեատը մեկնաբանում է այն անելանելի կացությամբ, որում գտնվում էին տարեկան վեց կամ յոթ անգամ կեղեքիչ հարկեր վճարելու անկարող սասունցիները<sup>5</sup>: Ինչպես տեսնում ենք, Քիչեատն ի սկզբանե հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը պայմանավորում է օսմանյան վարչակարգի ծավալած հարստահարություններով:

Հաջորդ ելույթներում, իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց, թուրք ելուզակների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարը Քիչեատը դիտում է իբրև հարկադրաբար կյանքի կոչված ինքնապաշտպանություն: 1895 թ. սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլսում հնչակյանների մահաձեռնությամբ կազմակերպված ցույցի առիթով, օրինակ, մա ընդգծում է ցուցարարների հիմնական մպատակը, այն է՝ օսմանյան «վերմախալին տեղեկացնել բարեմորոգումների իրականացմանն առնչվող՝ Կոստանդնուպոլսի հայերի ցանկություններին»: Քիչեատը ցավով է մշում, որ բռնությունների տեղիք տված՝ միանգամայն խաղաղ մպատակ հետապնդող այս գործողության ընթացքում ոստիկանությունը, զինված մահմեդական բնակչության օժանդակությամբ, «կոպտորեն ետ է մղել» ցուցարարներին: Միայն դրանից հետո են հայերն ապաստանել եկեղեցիներում և, ինչպես մա մշում է, մրանցից շատերը, ովքեր «գեմքեր ունեին»՝ վճել են պաշտպանվել յուրաքանչյուր մոր հարձակումից»<sup>6</sup>:

Հայերի՝ ընդամենը պաշտպանվելու, այլ ոչ թե մախահարձակ լինելու մեծ կարևորություն ունեցող հանգամանքը Քիչեատը քննարկում է բազմիցս, վկայակոչում 1895 թ. Զեյթունում, 1896 թ. Վանում և այլուր արձանագրված՝ ազատագրական պայքարի այլևայլ դրվագներ<sup>7</sup>: 1901 թ. ի վեր, կապված Արևմտյան Հայաստանի զանազան վայրերում սուլթանի հայահալած քաղաքականությանն սաստկացման հետ, Քիչեատը պարբերաբար անդրա-

<sup>2</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 1er novembre 1905, N 121.

<sup>3</sup> M. Leveyre, Les massacres des Sasounkhi // "Revue de Paris", livraison du 1er septembre 1895. Այս հոդվածի մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Պողոսյան, Համիդյան կոդուրածները և Պիևս Քիչեատը, «Էջմիածին», 2004, Դ, էջ 55-67:

<sup>4</sup> M. Leveyre, նշվ. աշխ., էջ 75:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, էջ 79-80:

<sup>6</sup> P. Quillard, Diplomatie secrète du sultan (novembre 1897 - octobre 1898) // "Revue de Paris", livraison du 15 juin 1899, p. 883.

<sup>7</sup> Տե՛ս օրինակ P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 83-88.

դառնում է այս հարցին. «Այսօր նրանք (հայերը — Վ. Պ.) պաշտպանվում են, ինչպես արդեն պաշտպանվել են Զեյթունում, Սասունում, Օսմանյան բանկում,— գրում է նա 1901 թ.: — Արդեն նույնիսկ այն տարածաշրջաններում, ուր կայսրական կամքի կատարածություններն ամենադաժան ձևով ավերածություններ են սփռել, հայտնվել են վրիժառուներ, որոնք ուժին դիմակայում են ուժով և սպանում իրենց ազգության դաժանների»<sup>8</sup>: Քննարկելով 1904 թ. ապրիլի 10-ից մայիսի 5-ը Սասունում տեղի ունեցած դեպքերը՝ նա առանձնացնում է նաև «հայերի հերոսական դիմադրության» իրողությունը<sup>9</sup>:

Զբավարարվելով, սակայն, ընդհանուր բնույթի դիտարկումներով, Քիչեառը համակողմանի վերլուծության է ենթարկում ֆիդայական շարժման հետ կապված զանազան մամուլամաներ: Նախ՝ նա հայ վրիժառուներին զերծ է պահում արյունալի իրադարձությունների հետևանքով նրանց վրա բարդվող փոքր-ինչ պատասխանատվությունից, իրադարձություններ, որոնք «վերստին տեղի են ունենում և անընդմեջ շարունակվում հայկական վիլայեթներում... Այստեղ և այլուր ժողովված անհամար վկայություններն ապացուցում են, որ թվում է, թե ցանկացած բնույթի հարստահարումների և տառապանքների ենթակա այս դժբախտների համար, որոնք շրջապատված են թշնամիների վերածված հարևաններով, մահն ազատագրում է»<sup>10</sup>:

Այս պայմաններում, Քիչեառը ֆիդայական շարժման առաջ գալը համարում է միանգամայն օրինաչափ<sup>11</sup>:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ ի սկզբանե լայն տարածում է գտել, այսպես կոչված, «հայկական ապստամբության» հետ կապված տեսակետը, ըստ որի՝ զանգվածային կոտորածների պատճառ են դարձել հայերի «խռովությունները»: Այս հարցի շուրջ 1904 թ. բանավեճի մեջ մտնելով 1898-1906 թթ. Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարար Թեոֆիլ Դելկասեի (1852-1923 թթ.) հետ, Քիչեառը գրում է. «Երբ ամենավաղագ բռնակալությանը ենթակա մարդիկ զենքի են դիմում և պաշտպանում յուրալիների պատիվն ու կյանքը, դա բռնություն է. այդ կոտորածն է, որը բնութագրվում է իբրև գերալույս իշխանության գործողություն և հեղված արյան համար հարկ է հաշվետվություն պահանջել միայն սուլթան Աբդուլ Համիդից»<sup>12</sup>:

Հենվելով զանազան սկզբնաղբյուրներից քաղված տեղեկությունների վրա, Քիչեառը իմնավորապես բացահայտում է Աբդուլ Համիդի նեղ գործելամիջոցները, հերքում համիդյան պաշտոնյաների, մասնավորապես՝ Ֆրանսիայում Օսմանյան կայսրության դեսպան Մուհիթ փաշայի՝ 1904 թ. Փարիզում տարածած ստահող լուրերը, համաձայն որոնց՝ յասունի իրադարձությունները կարող էին վաղուց ի վեր հրաճարած լինել հեղափոխականների<sup>13</sup>:

Ընդհանուր առմամբ Քիչեառը գտնում է, որ «երկարատև ու ճարպկորեն հղացած ծրա-

<sup>8</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 10 septembre 1901, N 20.

<sup>9</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 1er juin 1904, N 86.

<sup>10</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 novembre 1904, N 98.

<sup>11</sup> Լույսն փնդում:

<sup>12</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 juin 1904, N 87/88.

<sup>13</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 1er juillet 1904, N 89.



դարից ի վեր, խոստացել էր նրանց հայրենակիցներին»<sup>19</sup>:

Ինչ վերաբերում է ֆիդայիների մայատակներին, ապա դրանք, ըստ Քիչեառի, հանգում էին սուկ հայ ժողովրդի ունեցած արվարձան իրավունքների մկատմամբ հարգալից վերաբերմունքի դրսևորման պահանջին: Անդրադարձալով խրիմյան Հայրիկի՝ եվրոպական տերություններին 1904 թ. հղած մամակներից մեկին, որով Հայոց Հայրապետը պահանջում էր ոչ թե ազգային անկախություն, այլ միայն բարենորոգումների իրականացում և ժողովրդի գոյության պահպանության մվազագույն երաշխիքներ, ինչպիսիք են բռնագրավված ունեցվածքը կողոպտված հայերին հանձնելը, վտարանդիներին հայրենիք վերադարձնելու թույլտվության ընձեռումը, հայերի ազատ տեղաշարժը թե՛ երկրի ներսում և թե՛ դրանից դուրս, համընդհանուր ներման շնորհումը, քրդերից և չերքեզներից պաշտպանվելու իրավունքը<sup>20</sup>, Քիչեառը գրում է. «Արդյո՞ք ֆիզիկական և բարոյական տառապանքներից վհատված ֆիդայիները... չարացած սարսափելի պայքարից, որը մղում են հազար անգամ գերազանցող ուժերի դեմ, լուրաքանչյուր պահի հալածվում են և գտնվում մահվան սպառնալիքի տակ, կբավարարվեն մման ողջախոհ և չափավոր պահանջներով: Այսօր դրանում կասկածներ տածելն իսկ չի կարելի: Եվրոպացի հյուպատոսներին Անդրանիկի հանձնած հուշագիրը<sup>21</sup>, որը վերջիններս խոստացել են փոխանցել իրենց կառավարություններին, որևէ հիմնահարցում չի զանազանվում կաթողիկոսի մամակից»<sup>22</sup>:

Հարկ է նաև նշել, որ ազատագրական շարժման վերելքը XX դարի սկզբին Քիչեառը պայմանավորում է մասամբ նաև եվրոպական պետությունների կատարյալ անտարբերությամբ: «Եթե պաշտոնական Եվրոպան, — գրում է նա, — չկատարի իր տարրական պարտականությունը, ֆիդայիները չեն թույլատրի սպանել իրենց հայրենակիցներին, որոնց կպաշտպանեն: Սասունից և այլ վայրերից նրանք կկարողանան հասնել այնտեղ, որտեղ վտանգ ծառանա»<sup>23</sup>: Նրա համոզմամբ «եթե եվրոպական միջամտությունը բացառվի, ապա՝ չի կարող լինել որևէ այլ գործնական այլընտրանք, քան հեղափոխական գործունեությունը»<sup>24</sup>:

Արդեն բուն ազատագրական շարժման ելեջների առիթով Քիչեառը մեկ անգամ ևս հավաստում է հայ ժողովրդի հաստատականությունն ու անկոտրում կամքը՝ շարունակելու պայքարը: «Եվրոպայում մվազ կամ ոչ այնքան հայտնի՝ համեմատաբար մոր փաստերը հայերին ներկայացնում են այլ լույսի ներքո, — գրում է նա, — և թույլ չեն տալիս նրանց դիտել իբրև մախախմամության կողմից՝ զոհերի ողորմելի կացության դատապարտված-

<sup>19</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 novembre 1904, N 98.

<sup>20</sup> Կաթողիկոսի այս և այլ նամակների մասին տե՛ս Է. Ա. Կոստանդյան, Մկրտիչ խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 434:

<sup>21</sup> Անդրանիկի և Սարիափի (Փնորգ Չառլ) ու Տարոնեցու ստորագրություններ կրող՝ 1904 թ. հուլիսի 5-ի պահանջագրի մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Սիմոնյան, Անդրանիկի ժամանակը, հյդ. Ա, էջ 196-199: Ի դեպ, Ռ. Սիմոնյանը հավաստում է, որ սույն պահանջագիրը «չունի Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու որևէ պրամադություն»: Նույն տեղում, էջ 198:

<sup>22</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 août 1904, N 92.

<sup>23</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 1er août 1903, N 66.

<sup>24</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 1er novembre 1905, N 121.

ներին»<sup>25</sup>։ Իբրև այս հավաստման հիմնավորում՝ Քիչետաը խոսքը կենտրոնացնում է, մասնավորապես, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամենացցուն դրվագներից՝ Խանասարի արշավանքի և Առաքելոց վանքում Անդրանիկի կազմակերպած դիմադրական պայքարի վրա։

Խանասարի արշավանքի մասին Քիչետաը, ըստ իր խոստովանության, տեղեկությունները քաղել է 1897 թ. գերմանական «Ցուրունֆո» պարբերականում լույս ընծայված հոդվածից և ջանացել ընդհանուր գծերով ոչ միայն ներկայացնել այդ գործողության պատկերը, այլև անգամ բացահայտել դրա պատճառները։ 1897 թ. հուլիսի 24-ի լույս 25-ի գիշերը ՀՅԴ նախաձեռնությամբ 253 հոգուց բաղկացած ռազմարշավային մի խումբ անցնում է պարսկա-թուրքական սահմանը, ներխուժում Պարսկաստանին սահմանամերձ տարածք և Խանասարի դաշտում խիզախ հարձակում իրականացնում մազրիկ ցեղին պատկանող քուրդ հրոսակախմբերից մեկի վրա՝ հակառակորդին պատճառելով մեծ կորուստներ։ Տալով 19 զոհ, ֆիդայիները վերադառնում են Պարսկաստան<sup>26</sup>։ Խանասարի արշավանքը հետապնդում էր գլխավորապես եվրոպական դիվանագիտության ուշադրությունը Հայկական հարցի վրա վերստին հրավիրելու նպատակ և համապատասխանում էր ազատագրական շարժման նոր մարտավարությանը<sup>27</sup>։

Գիտակցելով Խանասարի արշավանքի կարևորությունը<sup>28</sup>, Քիչետաը, չունենալով ստույգ տեղեկություններ, ուշադրությունն, պրոտիանդերձ, կենտրոնացնում է դրա վրա։ Նա, սակայն, արշավանքը մեկնաբանում է իբրև ինքնաբերական ծնունդ առած գործողություն և այն պայմանավորում բացառապես հայ ֆիդայիների վրեժխնդրությամբ<sup>29</sup>, որը կյանքի էր կոչվել ի պատասխան 1896 թ. Պարսկաստան տեղափոխվող՝ Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցներից շատերի կոտորածի, որոնք մահանքի ճանապարհին պաշարվել էին մշված քրդական հրոսակախմբի կողմից և անհավասար պայքարում տվել 384 զոհ։

Քիչետաի զանազան ելույթներում բազմիցս հիշատակվում են հայ ժողովրդի ազգայնազատագրական շարժման ղեկավար գործիչները, մասնավորապես՝ Ադրբյուր Սերոբն ու Անդրանիկը։ «Այնպիսի ղեկավարներ, ինչպիսին Սերոբն է, որին անվանել են Սերոբ փաշա, մարտնչել են երկար տարիներ՝ քուրդ և թուրք բռնակալիկների դեմ գործադրելով արդարացված բռնություններ»<sup>30</sup>։ Նա ցավով է արձանագրում, թե ինչպիսի մեծ եղանակներով է իրականացվել Ադրբյուր Սերոբի սպանությունը, սակայն միաժամանակ անվարանդեն ընդգծում է, որ Վանում, Մուշում և Սասունում նրա սկզբնավորած պայքարը հաջողությամբ շարունակում է Անդրանիկը<sup>31</sup>։

<sup>25</sup> P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 83.

<sup>26</sup> Խանասարի արշավանքի մասին տե՛ս Կ. Զ. Թադևոսյան, Լեվ. աշխ., էջ 329-330; Վ. Գրիգորյան, Լեվ. աշխ., էջ 65։

<sup>27</sup> Մանրամասն տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Լեվ. աշխ., էջ 56-57։

<sup>28</sup> Խանասարի արշավանքը, ի դեպ, հայրենական պայքարության մեջ տեղի էր փոխում իրարամբողջ գնահատականների։ Եթե Վ. Պողոսյանի կարծիքով արշավանքը ընդամենը «ձախողված գործ էր», ապա Վ. Գրիգորյանն այն համարում է «աննախադաս երևույթ» հայոց ազատամարտի համար։ Վմր. Վ. Մ. Պողոսյան, Վասպուրականի պայքարությունից (1850-1900), Երևան, 1988, էջ 289; Վ. Գրիգորյան, Լեվ. աշխ., էջ 65։

<sup>29</sup> P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 84.

<sup>30</sup> Նույն տեղում, էջ 86։

<sup>31</sup> Նույն տեղում։

վերջինիս մասին Քիչեառն արտահայտվում է առանձնակի համակրանքով, նրա գործունեությանն առնչվող դրվագները քննարկում զանազան ելույթներում: Օրինակ, 1904 թ. մայիսին Քիչեառն մանրամասն վերլուծելով նրա առաջադրած պահանջները, մեկ անգամ ևս հիմնավորել է ֆիդայական շարժման գլխավոր պահանջը<sup>32</sup>: Ներկայացնելով Անդրանիկի կենսագրությանն առնչվող համառոտ տեղեկություններ, Քիչեառն հանգամանորեն անդրադառնում է 1901 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Մուշից արևելք գտնվող Առաքելոց վանքում վերջինիս կազմակերպած հերոսական դիմադրությանը, որը նպատակ ուներ դիմակայել թուրք հարստահարիչներին և մատնացույց անել հայ ժողովրդի կենսունակությունը<sup>33</sup>: Վկայակոչելով իր տրամադրության տակ եղած՝ եկեղեցական սկզբնաղբյուրից բխող մի փաստաթուղթ, Քիչեառն թվարկում է այն հայտարարությունները, որոնցով ազատագրական շարժման պարագլուխը նոյեմբերին հանդես է եկել վանքում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ հակառակորդի պատվիրակների հետ վարած բանակցությունների ընթացքում և դրանք համարում է «արժեքավոր»: Նա Անդրանիկի ներկայացրած հայտարարություններն ամփոփում է վեց կետերում.

«1. Որ ինքն ու իր խումբը ապստամբներ չեն, այլ պաշտպանում են քրդերի զոհը դարձած իրենց հայրենակիցների կյանքը:

2. Որ իրենք երբևէ չեն կողոպտել գյուղերը, հարձակվել բանագնացների վրա, սպանել անպաշտպան մարդկանց:

3. Որ իրենք սպանել են Բշարե խալիլին և երեք այլ քրդերի, որոնք եղել են Օուշնամերկի սպանությունների հեղինակները:

4. Որ փոխարենը (և նա ներկայացնում է ամբողջական թվարկում), ինչպես Մուշի, այնպես էլ Սասունի գյուղերում քրդերն են իրականացրել անհամար կողոպուտներ, զոհություններ, սպանություններ և կոտորածներ:

5. Որ իրենք ճանաչում են սուլթանի իշխանությունը, բայց որ մեկ սուլթանը բավական է և չեն ցանկանում ունենալ ուրիշների՝ հանձինս քուրդ առաջնորդների, որոնք՝ ինչպես սուլթաններ, տնօրինում են հայերի կյանքը և ունեցվածքը, նրանցից հարկեր զանձում և ըստ իրենց քնահաճույքների օրենքներ կիրառում:

6. Որ իրենք անձնատուր կլինեն, եթե երաշխավորվի իրենց և երկրի հայերի անվտանգությունը»<sup>34</sup>:

Վերլուծելով «ոչ այնքան պահանջկոտ հեղափոխական» Անդրանիկի հայտարարությունները, Քիչեառն դրանք բնորոշում է իբրև «գործողության ծրագիր, որը չի կարող սարսափեցնել ոչ մեկի, նույնիսկ նորին կայսրական մեծությանը»<sup>35</sup> և ըստ այդմ՝ ևս մեկ ան-

<sup>32</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 mai 1904, N 85.

<sup>33</sup> Առաքելոց վանքում Անդրանիկի խմբի մղած մարտերի մասին տե՛ս Դ. Պ. Աղայան, Նշվ. աշխ., էջ 189-196; Ն. Մ. Պողոսյան, Նշվ. աշխ., էջ 250-253; Ն. Ռ. Սիմոնյան, Նշվ. աշխ., էջ 118-130, Ա. Ս. Համբարյան, Նշվ. աշխ., էջ 189-191:

<sup>34</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 mai 1904, N 85. Տե՛ս նաև P. Quillard, Pour l'Arménie. Mémoire et dossier, p. 87. Հարկ է նշել, ի դեպ, որ Անդրանիկի առաջադրել է նաև քաղաքական պահանջներ, օրինակ, ազատություն շնորհել Տարսուսում ձերբակալված քաղաքական հայ լուսնավարկներին: Այս պահանջը վրիպկ է Քիչեառնի ուշադրությունից: Տե՛ս Ն. Մ. Պողոսյան, Նշվ. աշխ., էջ 252; Ն. Ռ. Սիմոնյան, Նշվ. աշխ., էջ 124:

<sup>35</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 mai 1904, N 85.

գամ ընդգծում հայ ֆիդայիների առաջադրած պահանջների օրինականությունը:

Թեպետ Քիչեատն ընդունում է ազատագրական շարժման ղեկավարների պահանջների չափավորությունը, այնուամենայնիվ չի ժխտում հեղափոխական տրամադրություններն և անկախությունը հայերի շրջանում, որը սակայն հիմնավորում է Օսմանյան կայսրությունում առկա օբյեկտիվ պայմաններով: «Իրականում Թուրքիայում, ինչպես նաև Ռուսաստանում հայերն, *անհրաժեշտության դեպքում* (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.), հեղափոխականներ են: Դա չի մշանակում, թե մրանք տուրք են տալիս միայն ահաբեկչությանը և ընդունում միայն խեղահեղ պայքարի անհրաժեշտությունը: Նրանք հեղափոխականներ են, և այդ այն դեպքում, երբ մրանք հպատակներից ամենահամազանդներն են, ինչը բնորոշ է մրանց գերակշռող մասին: Նրանք հեղափոխականներ են, քանզի ինքնակալական, բացարձակ անիշխանության, կրոնական և քաղաքական ճնշումների այս երկրներում ներկայացնում են արևմտյան գաղափարներն ու մշակույթը»<sup>36</sup>:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժմանը Քիչեատի տված գնահատականները միանգամայն իրատեսական են և անկողմնակալ: Նրա ամուրանալի արժանիքներից առանձնացնենք, մասնավորապես, հայ ժողովրդի մղած պայքարին առնչվող խնդիրների քննությունը լայն կտրվածքով: Այդուհանդերձ, այս հարցին միևրված Քիչեատի ելույթների, ինչպես նաև մրա հայաճապաստ գործունեության ամենանշանակալից կողմերից մեկը, մեր համոզմամբ, հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի մասին հեռավոր իսկ պատկերացումներ չունեցող եվրոպացի ժամանակակիցներին, երբեմն գուցեև ոչ լիարժեք (օրինակ, Խամաստրի արշավանքի պարագայում), տեղեկություններ հաղորդելն է: Հարկ ենք համարում ընդգծել նաև այս հարցին միևրված Քիչեատի գնահատական ելույթների այժմեականությունը, պայմանավորված թուրք պատմաբանների ձեռնարկած՝ հայ ազատագրական շարժման պատմությունը կեղծելու համաժամանցով<sup>37</sup>: Այս առումով Քիչեատի մեկնաբանությունները ձեռք են բերում առավել մեծ նշանակություն:

<sup>36</sup> P. Quillard, La Quinzaine // "Pro Armenia", 15 mars 1906, N 130.

<sup>37</sup> Այդ մասին տրևա Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., էջ 307-324: